

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається вісім універсалів гетьмана Івана Мазепи, у 1999 р. двічі опубліковані науковою співробітницею музею Аллою Гуляй¹, яка дала загальну характеристику цих документів, пов'язаних з вирішенням економічних та податкових питань: затвердженням прав козацької старшини і монастирів на володіння нерухомістю, збір мита з шинків. На жаль, обидві публікації А. Гуляй з'явилися у виданнях, не розрахованих на великий обсяг розвідок. Тому обидві статті носять практично тезовий характер, що не дозволило їх авторці повною мірою розглянути особливості кожного з універсалів та надати детальні коментарі.

Один зі списків універсалу Скельському монастирю (дещо відмінний від того, що зберігається у НМІУ) був опублікований у 2002 р.²

2003 р. А. Гуляй у співавторстві з Ю. Мициком³ опублікувала зазначені універсали з коментарями до них, ввівши їх до наукового обігу. Проте попри усі переваги цієї студії, у ній є ряд неточностей. Зокрема, двічі у заголовках документів наведені невірні дати, хоча у текстах самих універсалів вони вказані точно. Це стосується універсалів (нумерація наводиться за текстом публікації А. Гуляй та Ю. Мицика) № 6 (замість „1693 рік” треба читати „1697 рік”) та № 7 (замість „1703 рік” треба читати „1708 рік”). До того ж, у передмові не точно вказані роки надходження окремих універсалів до НМІУ: крім 1947 р. (коли були придбані два документи, про які мова піде далі), ще один універсал був закуплений у 1961 р.⁴

Коментуючи документи № 7 та № 8 (датовані відповідно 1708 та 1703 рр.), автори зазначають, що стародубським полковником на той час „... ймовірно, був Іван Чорниш”,⁵ хоча відомо, що цю посаду займали Михайло Миклашевський (1689–1706 рр.) та Іван Скоропадський (1706–1708 рр.).

До того ж, неточно було прочитано кілька географічних назв у текстах універсалів. Зокрема, ми вважаємо, що в універсалі № 1 слід читати „... млини ... в **Бистрику** на ріці Реті”, оскільки мова йде про село Бистрик (у А. Гуляй та Ю. Мицика – „... млини ... в **бистрику** на ріці Реті”) та „... млин Яциків” (у А. Гуляй та Ю. Мицика – „... млин Гациків”)⁶. В універсалі № 2, на нашу думку, слід читати не „... універсал оборонний на млыны свои, один з **Радионом** о двох колах на греблі нижшой ...”, а „... один з **розгоном** о двох колах ...”⁷. В універсалі № 3 треба читати „... на займищі, прозывается **Крупинском** ...” замість „... прозывается **Ирупинском** ...”⁸.

Враховуючи вищевикладені міркування, ми вирішили здійснити ще одну версію коментування комплексу зазначених універсалів.

Сьогодні точно можна вказати шляхи надходження до музею трьох універсалів: наданих Скельському монастирю (1691 р.), Івану Мировичу (1693 р.) та Ничипору Савичу (1697 р.). Усі вони, як свідчать відповідні записи у „Книзі вступу експонатів”, потрапили до НМІУ у 1947 та 1961 рр. внаслідок купівлі у приватних осіб.

Стосовно універсалу, наданого у 1708 р. Євстафію Панкевичу, можна припустити, що він походить з колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. На користь цього свідчить паперова етикетка у вигляді поштової марки з перфорацією, на якій чорнилами зазначені облікові шифри: „Рук.[описи], № 88”. Такі етикетки були характерною ознакою, зокрема, експонатів музею КДА.

Чотири інші універсали І. Мазепи мають по три музейні шифри кожен, одним з яких є шифр музею міста Уфа, в якому експонати НМІУ перебували після евакуації з Києва у 1941 р. і до закінчення війни. Два інші шифри, що мають вигляд п'яти- і чотиризначних цифр, можуть належати Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка, створеному у 1924 р. та у 1934 р. реорганізованому у Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка.

В свою чергу, до зібрань цих музеїв гетьманські універсали могли потрапити з якогось музейного чи архівного зібрання. Адже подібні передачі неодноразово мали місце у 1920–1930-х рр. Зокрема у 1936 р. до музею надійшли експонати музею при Університеті св. Володимира (а, можливо, і Київського центрального архіву давніх актів, який також функціонував при Університеті) та Київської археографічної комісії, в 1950-х рр. – із зібрання Києво-Печерського заповідника та з бібліотеки Почаївської лаври.

Ще одним джерелом, з якого ці чотири універсали могли потрапити до зібрання НМІУ, могла стати бібліотека Київського художньо-промислового і наукового музею, в якій з 1905 р. існував підрозділ стародруків і рукописних книг. У 1912–1915 рр. філолог С. Щеглова, учениця професора Університету св. Володимира В. Перетца, на запрошення директора музею М. Біляшівського склала каталог цього зібрання⁹. На той час зібрання Київського музею нараховувало 196 рукописів, подарованих приватними особами чи придбаних науковцями київського музею М. Біляшівським та Д. Щербаківським під час експедицій. Серед цих рукописів були й юридичні документи з автографами гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола. Можна припустити, що це були збірки (багаторічкові зшитки?) універсалів, які походили з українських урядових канцелярій XVII–XVIII ст. На жаль, у публікації С. Щеглової усі універсали зазначено узагальнено, без уточнення скільки саме документів походили з канцелярії того чи іншого гетьмана, якими роками вони були датовані і кому призначались.

У 1950–1960-і рр. усі вісім універсалів І. Мазепи пройшли первинну наукову обробку зі складанням наукових паспортів. Правда, її рівень не відповідає вимогам сучасних наукових студій. У процесі нашої роботи з універсалами ми зіткнулись з тим, що заголовки деяких документів у наукових паспортах складені за першими реченнями текстів універсалів і не завжди точно передають зміст цих документальних

пам'яток. Складається враження, що документи просто не читались повністю. Тому зараз виникла потреба в уточненні як назв цих універсалів, так і їхнього датування.

Усі універсали (крім копії універсалу Лазарю Барановичу) є оригіналами, завіреніми печатками і особистим підписом гетьмана І. Мазепи. Вони написані на зігнених навпіл великих аркушах паперу (в розгорненому вигляді в середньому – 20 х 30 см) чи половинах великих аркушів. Документи написано українською канцелярською мовою (скорописом) різними почерками. Чорнило з часом набуло темно-брунатного кольору. Тексти містяться з одного боку напіваркуша чи з обох сторін. Усі аркуші мають водяні знаки. Між складених аркушів перебувають залишки печатки – ймовірно, сургучна маса червоного кольору. Тексти розміщені по вертикалі аркушів, окрім універсалу Скельському монастирю, написаного по горизонталі.

Жоден з документів не має оригінальної назви. На звороті деяких універсалів є їх анотації, зроблені, очевидно, канцеляристами тих установ, де ці документи зберігались, для зручності у пошуку потрібних документів. Про те, що ці написи подекуди створені значно пізніше самих універсалів, свідчить, наприклад, запис "Універсал колишнього гетьмана Мазепи" на документі, датованому 1697 роком. Тому назви універсалів, вживані у публікації, є не автентичними, а умовними.

Місце створення: п'ять універсалів видані у Батурині (1688 р., два – 1691, 1693, 1697 рр.), два – у Іван-полі¹⁰ (1690, 1703 рр.), один – у Білій Церкві (1708 р.).

Географічні межі: універсали присвячені подіям, що мали місце у різних регіонах Лівобережної України, розташованих досить компактно: Переяславському полку, Грунській сотні Гадяцького полку, Понурницькій сотні Чернігівського полку, Глухівській та Мринській сотнях Ніжинського полку, Почепській та Погарській сотнях Стародубського полку. За сучасним територіально-адміністративним поділом це – Охтирський і Кролевецький р-ни Сумської обл.; Коропський, Шосткінський, Новгород-Сіверський та Носівський р-ни Чернігівської обл., південь Брянської і Курської областей Російської Федерації.

Хронологічні межі: універсали охоплюють майже весь період гетьманування І. Мазепи – від 1688 по 1708 рр.

У вступному протоколі зазначені титули правлячих російських монархів та гетьмана. Незначні відмінності у вступних протоколах різночасних універсалів зумовлені як зміною кількості правлячих осіб (спочатку царі Петро та Іоанн, а з 1689 р. – тільки Петро), так і титулу самого гетьмана: „Іоанн Мазепа з войском Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского” (1688 р.); „Пресветлейших и Державнейших Великих Государей Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоан Степанович Мазепа (або „гетмана Ивана Мазепы”)” (1690, 1691 рр.); „Их Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа” (1693 р.)”, „Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа” (1697 р.); „Его Царского Пресветлого Величества Войска Запорожского гетман и кавалер Иоанн Мазепа” (1703 р.); „Пресветлейшего и Державнейшего Великого Государя Его Царского Величества

Войска Запорожского гетман Славного чина святого Апостола Андрея и Белого Орла Кавалер Иван Мазепа” (1708 р.).

У вступному протоколі зазначені також посади і прізвища осіб, повинних ознайомитись зі змістом кожного з універсалів і на ім'я яких надсилались оригінальні списки цих документів: полковників, сотників та городових отаманів, у віданні котрих перебували ті населенні пункти і окремі об'єкти нерухомості, стосовно яких видавалась гетьманська постанова.

У розпорядженні досить детально викладається зміст, яку розглянув гетьман, та його резолюція. Сім універсалів пов'язані з володінням нерухомістю (надання земельних володінь, підтвердження прав на них, розмежування тощо), один – зі збиранням податків до Військової скарбниці. У часи створення цих документів (1680-і рр. – початок XVIII ст.) виокремлювались т. зв. оборонні універсали та фондушеві листи. Ці юридичні терміни вживаються у текстах деяких універсалів, очевидно, для уточнення їх призначення.

У кінцевому протоколі зазначалися місце, дата створення документа (кирилическими літерами „від Різдва Христова”; в одному випадку вказана і дата „від створення світу”), підпис гетьмана, яких існувало кілька варіантів: „Вышеменованный гетман рукою власною”, „Рукою пана гетмана власною”, „Звышменованный гетман рукою власною”. Слід відзначити, що підписи українських гетьманів, а І. Мазепи особливо, відрізняються енергійністю написання, великим розміром літер і таким „розмахом”, що „перекривають” останні рядки тексту універсалів.

Рельєфний відбиток печатки (з традиційними зображеннями козака з мушкетом) розташований праворуч (у випадку написання тексту по вертикалі) або по центру (якщо розміщення горизонтальне). Заглиблені відбитки зображення печатки виконані на папері у техніці конгреву за допомогою металевого рельєфного штампку.

Оскільки тексти універсалів вже опубліковані, наводимо лише їхні анотовані змісти у супроводі необхідних коментарів.

1. Універсал про повернення чернігівській архієпископській кафедрі на чолі з Лазарем Барановичем кількох млинів. Батурич, 1688 р.

Копія кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Напис на звороті: „Список універсалу Мазепиноного млынов, до катедры Черниговской приворочаных”.

Адресований: полковнику Ніжинському¹¹, сотникам Глухівському¹², Кролевецькому¹³ та Мринському¹⁴, отаманам городовим¹⁵ „зо всім їх товариством і усім обивателям, хто про те мусить знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся архієпископ Лазар Баранович¹⁶ з проханням повернути Чернігівській кафедрі права на одержання прибутку з млинів: 1) у [селі] Бистрик¹⁷ на ріці Реті¹⁸, а саме млин Яциків, млин Гаврилів, млин Головніч; 2) млин на шляховій греблі у [селі] Тулиголови¹⁹, який придбав кролевецький сотник і з якого раніше на користь Чернігівської кафедри збирався податок;

3) млини Проценків та Биховцев у тому ж селі; 4) два млини у містечку Мрині на міській греблі: один – писаря Ніжинського полку²⁰, другий – ніжинського козака Хоминського, з яких половина прибутків повинна надходити до Чернігівської кафедри.

Ухвала: наказ козацькій старшині не чинити перешкод „пастирським дозорцям” у збиранні прибутків із зазначених млинів, а власникам млинів – віддавати усю належну суму грошей на церкву.

2. Універсал оборонний про звільнення Івана Шкиримонта²¹ від військової повинності. Іван-поле, 1690 р.

Напис на звороті: „Універсал бывшего Мазепы гетмана о увольнении млына войсковой повинности”.

Адресований: „усій старшині, черні та кожному, хто про це повинен знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся Іван Шкиримонт, товариш Глухівської сотні²² і „обиватель” міста Глухова, з проханням звільнити від військових „повинностей” два його млини, розташовані на нижній та верхній греблях на ріці Єсмань²³, одну з яких він „засыпал” власним коштом.

Ухвала: зважаючи на те, що І. Шкиримонт відбудував греблю та на його військові заслуги (участь у військових походах), гетьман надавав І. Шкиримонту оборонний універсал про звільнення від сплати податків.

3. Універсал Якову Жураковському про підтвердження купівлі ним греблі та дозвіл спорудити млин. Батурин, 1691 р.

Адресований: полковнику Ніжинському²⁴, сотнику Глухівському²⁵ і „всім, кому про це знати належить”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся „значный товарищ войсковый” Яків Жураковський²⁶ з проханням затвердити купівлю греблі на ріці Івот²⁷, на Крупинському займищі, вище млина Родіонова та дозволити поновити греблю і спорудити на ній млина.

Ухвала: гетьман стверджує акт купівлі греблі та дозволяє засипати греблю і спорудити на ній млин за умови, що Я. Жураковський буде сплатувати податок і до казни „Великих государів [Московських]”, адже протилежний берег ріки Івот перебуває під юрисдикцією севських²⁸ воєвод. При новоспорудженому млині Я. Жураковському дозволяється „осадити для фольварка” не більше п’яти чоловік.

4. Універсал Скульському монастирю на право володіння селом Мала Павловочка. Батурин, 1691 р.

Напис на звороті: „Універсал Ясновельможного пана гетмана, данный на защиту села Павлувочки Малой, монастырю приверненного”.

Адресований: полковнику Гадяцькому²⁹, сотнику Грунському³⁰, городовому отаману, війту [м. Грунь. – Авт.] і усім „тамтешнім обивателям, і кожному, кому про це належить знати”.

Виклад справи: за попереднього гетьмана [І. Самойловича. – *Авт.*] братія Скельського монастиря³¹ володіла селом Павловочкою³² у Грунському повіті.

Ухвала: наказ старшині та особисто гадяцькому полковнику не порушувати прав Скельського монастиря на володіння селом; вїту з „посполитими тяглими людьми” наказується, щоб „всякую повинність и послушенство отдавали” обителі.

Опублікований: Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 рр. / Упоряд. І. Бутич. – К., Львів, 2002. – С. 229.

5. Універсал старшині Переяславського полку про збирання до Військового скарбу податків з шинків на утримання козацьких полків. Батурина, 1693 р.

Адресований: полковнику Переяславському Івану Мировичу³³, полковій старшині, сотникам, городовим отаманам і „всьому старшому і меншому того полку товариству і поспільству”.

Виклад справи: на Генеральній Раді було прийняте рішення про збирання до Військового скарбу податку за оренду „шинків горілчаних” на утримання „полкам охотницьким комонним й піхотним” і на інші військові витрати.

Ухвала: полковій старшині збирати ці кошти і надситали до Батурина. При цьому робиться застереження, що це стосується лише осіб, які мають „горілчаний промисел”, проте ажніак не простих „посполитих людей”: їх старшина не повинна силоміць змушувати сплачувати цей податок.

6. Фундушовий³⁴ універсал Никипору Савичу про дозвіл спорудити млин. Батурина, 1697 р.

Адресований: полковнику Чернігівському³⁵, полковій старшині, усьому „старшому і меншому Війська Запорозького товариству і посполитим обивателям”.

Виклад справи: Никифор Савич³⁶, сотник Понурницький³⁷, звернувся до гетьмана з проханням дозволити спорудити млин на „млиновому займищі” на ріці Студинка³⁸ між селами Покошичі³⁹ та Студинка⁴⁰.

Ухвала: зважаючи на військові заслуги Н. Савича (участь у Азовському поході⁴¹), йому дозволяється спорудити млин і одержувати з нього прибутки. Одночасно гетьман наказував Н. Савичу, аби „людем, прилеглим [які мешкали поблизу місця спорудження млина. – *Авт.*] в добрах их неякой кривды и шкоды не учинялося”.

7. Універсал Івану Гаркуші на підтвердження його прав на володіння млином. Іван-поле, 1703 р.

Адресований: полковнику Стародубському⁴² „з усією старшиною полковою”, сотнику Погарському⁴³ „з усім тамтешнім урядом і кожному – військовим і посполитим, кому про те належить знати”.

Виклад справи: до гетьмана звернувся товариш Стародубського полку Іван Гаркуша, мешканець Погару, з проханням визнати два „фундушеві листи” на споруджений на ріці Судость у Погарі млин. Ці листи його батьку надали колишні стародубські полковники Петро Рославець⁴⁴ і Григорій Карпович⁴⁵.

Ухвала: враховуючи військові заслуги І. Гаркуші, затвердити права на володіння млинам і на одержання прибутків від їх використання. Стародубському полковнику, сотнику почепському зі старшиною і будь-кому наказується не чинити жодної перешкоди І. Гаркуші у його господарській діяльності.

8. Універсал Євстафію Панкевичу з дозволом побудувати млин. Біла Церква, 1708 р.

Напис на звороті: „На Устиновское займище”.

Адресований: полковнику Стародубському⁴⁶, сотнику Почепському⁴⁷ і „пану дозорце нашому почепскому”⁴⁸.

Виклад справи: до гетьмана звернувся „знатный товарищ войсковый” Євстафій Панкевич⁴⁹ з проханням дозволити спорудити греблю з млином на ріці Усі(?)⁵⁰, під сільцем Устиновичем⁵¹.

Ухвала: зважаючи на військові заслуги Є. Панкевича, видати йому з військової канцелярії універсал з дозволом на побудову млина і греблі та одержання з них прибутку. Гетьман також наказує почепським сотнику та дозорці не чинити перешкод Є. Панкевичу у цьому. Останній же не повинен чинити „шкоди в грунтах” довколишнім мешканцям.

-
1. Гуляй А. Документальні пам'ятки доби Гетьманщини в збірці Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 193–195; Гуляй А. Універсали гетьмана Івана Мазепи в збірці Національного музею історії України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Мат. ювілейної міжнарод. наук.-практ. конф. – К., 1999. – С. 84–86.
 2. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 рр. / Упоряд. І. Бутич. – К.-Львів, 2002. – С. 229.
 3. Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 59–69.
 4. Там само. – С. 56.
 5. Там само. – С. 57.
 6. Там само. – С. 58.
 7. Там само. – С. 58.
 8. Там само. – С. 59.
 9. Щеглова С. Описание рукописей Киевского художественно-промышленного и научного музея имени Государя Императора Николая Александровича // Известия отделения русского языка и словестности Императорской академии наук. – Пг., 1916. – Т. XXV. – Кн. 1. – С. 143–191; кн. 2. – С. 13–64.
 10. Ми припускаємо, що Іван-поле – с. Іванівське Рильського р-ну Курської обл., розташоване на березі р. Сейм та засноване І. Мазепою одночасно із селами Степанівкою і Мазепівкою на землях, подарованих Петром І. У с. Іванівське І. Мазепа спорудив цегляний палац, залишки якого збереглися донині.
 11. Степан Петрович Забіла, борзенський сотник (1674–1677 рр.), генеральний хорунжий (1678–1683 рр.), ніжинський полковник (1687–1694 рр.).

12. Глухівським сотником у 1688 р., певно, був Кіндрат Пилипович Грудяка (див.: *Павленко С.* Статті та розвідки останніх літ. Урядники адміністрації Гетьманщини (1687–1709 рр.) // *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.* – К., 2004. – С. 554–571) або Василь Федорович Ялоцький, глухівський сотник у 1678–1696 рр.
13. Центром Кролевецької сотні Ніжинського полку у 1648–1781 рр. був Кролевець (нині – райцентр Сумської обл.). Кролевецьким сотником у 1688 р. був Іван (Ясько) Миколайович Маковський, кролевецький городовий отаман (1669 р.), кролевецький сотник (1675–1707 рр.), з 1708 р. – чернець Києво-Печерської лаври (див.: *Оглоблин О.* Розділ IV. Внутрішня політика гетьмана Мазепи. 1. Господарство. – Прим. 32. // *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.).
14. Центром Мринської сотні Ніжинського полку було м. Мринь (нині – с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.), розташоване на р. Остер. З 1627 р. – у власності Чернігівського домініканського кляштора, після 1657 р. належало Чернігівському кафедральному монастирю на чолі з Лазарем Барановичем (див.: *Чернігівщина.* Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 471).
15. Городові отамани з другої половини XVII ст. у полкових містах або гетьманській резиденції очолювали міські ратуші, які підлягали компетенції загальної козацької влади в краї. У реєстрах козацької старшини відомості про городового отамана йшли після згадки про сотника полкової або першої міської сотні (див.: *Горобець В.* Полково-сотенний устрій Гетьманату // *Історія українського козацтва: нариси.* – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.).
16. Лазар Баранович (1620–1693), ректор Києво-Могилянської академії (1650 р.), чернігівський і новгород-сіверський єпископ (з 1657 р.), чернігівський архієпископ (з 1668 р.).
17. Нині – с. Кролевецького р-ну Сумської обл.
18. Ріка, на якій розташоване м. Кролевець.
19. Нині – с. Тулиголово Кролевецького р-ну Сумської обл., розташоване у кількох км від с. Бистрик.
20. Писарем Ніжинського полку у 1688 р. міг бути Федір Завадовський (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
21. Можливо, це – видозмінене прізвище Скірмунт (Skirmunt). Представники кількох гілок цього шляхетського роду, вихідців з Білорусі, з XVI ст. належали до польських гербів „Дуб” (Dąb) та „Приятель” (Przyjaciel). Дослідник С. Дзядилевич вважає рід Скірмунтів литовсько-татарським (Див.: *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Warszawa–Wilno, 1929).
22. Глухівська сотня з центром у м. Глухів існувала у 1666–1781 рр.
23. Єсмань (Ясмань) – нині р. Єсмань, одна з найбільших на Глухівщині.
24. Степан Петрович Забіла – борзенський сотник (1674–1677 рр.), генеральний хорунжий (1678–1683 рр.), ніжинський полковник (1687–1694 рр.).
25. Василь Федорович Ялоцький, глухівський сотник (1678–1696 рр.).
26. Яків Михайлович Жураковський – глухівський сотник (1669–1677 рр.), ніжинський полковник (1678–1685 рр.).
27. Нині – р. Івот Брянської обл. РФ; до 1917 р. перебувала у складі Новгород-Сіверщини.
28. Нині місто у Брянській обл. РФ.
29. Михайло Андрійович Борохович, сотник лютенський (1671 р.), гадяцький полковий обозний (1672–1687 рр.), гадяцький полковник (1687–1704 рр.), посол до Москви (1696 р.). У 1701–1704 рр. очолював козаків на фронтах Північної війни (див. *Оглоблин О.* Розділ. III. Зовнішня політика Івана Мазепи до 1700 року. 1. Основні засади зовнішньої політики Мазепи в 1680–1690-х рр. – Прим. 15 // Вказ. пр.; Іван Мазепа: Гетьман, який змусив світ шанувати Україну // *Просвіта.* Полтавська обласна організація. / www.prosvita.poltava.ua).

30. Груньська сотня Гадяцького полку з центром у м. Грунь, розташованому на березі р. Грунь (до 1917 р. – Зіньківського пов. на Полтавщині, нині – однойменне село в Охтирському р-ні Сумської обл.). У другій половині XVII ст. мало назву „Грунь Черкаська”: „... у Гадяцькій волості перебувають міста: Котельна, Опішна, Куземин, *Грунь Черкаська*, Зіньків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Комишна, Ковалівка, Бурок” (цит. за: Статті гетьмана Брюховецького. 1666 року. Стаття 4 // Тисяча років української суспільно–політичної думки. У 9–ти тт. – Т. 3. – Кн. 1. – Третя чверть XVII ст. – К., 2001. – 504 с.). Ця назва виникла після переселення на Лівобережжя „черкасів” – козаків українських правобережних міст. До 1662 р. у місті Грунь перебували московські воєводи (див. *Мокляк В.* Кременчуцький козацький полк // www.kremenchuk.com.ua/polk.shtml – 46к). Груньським сотником у 1691 р. був Филип Іванович або Михайло Богуцький (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
31. Преображенський Пустинно-Скельський монастир з другої половини XVII ст. розташовувався між селами Куземин та Грунь Зіньківського пов. Полтавщини (нині – південь Охтирського р-ну Сумської обл.), у лісі на правому березі р. Ворскли. Назва монастиря походить від скель, між якими в районі колишньої обителі тече Ворскла. У публікації краєзнавця О. Твердохлебова „К истории Скельского монастыря” (Киевская старина. – 1886. – Октябрь. – Т. XVI. – С. 392–295) зазначається, що обитель заснували ченці Корсунського монастиря на місці пасік зіньківського полковника В. Шимана. Скельський монастир володів кількома тисячами десятин лісу, водяними млинами та винницею, розташованими під монастирською горою; садом та виноградником на горі, шинком у хут. Скелька, поселенням Слобідка на протилежному березі ріки, полями і ділянками степу. Закритий у 1786 р.
32. Нині – с. Мала Павлівка Охтирського р-ну Сумської обл. (див. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 тт. – Сумська область. – К., 1973. – С. 453).
33. Іван Минович, значковий товариш (1689 р.), переяславський полковник (1692–1706 рр.). В 1704–1706 рр. разом з Д.Апостолом очолював український корпус, який діяв у Польщі та Білорусі проти шведів. В 1706 р. потрапив у полон, був відправлений до Стокгольма, де і помер у в’язниці (див.: www.uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Минович – 23к).
34. Фундуш – польський юридичний термін, означав дарунок, найчастіше на користь костелу чи монастиря. Пізніше вживався і стосовно маєтностей взагалі.
35. Яків Кіндратович Лизогуб, канівський полковник (1666–1669 рр.), у 1687 р. брав участь у Кримському поході та змові проти І. Самойловича. Новий гетьман І. Мазепа призначив його на посаду чернігівського полковника.
36. Можливо, належва до відомої у XVIII ст. на Чернігівщині старшинсько-шляхетської родини Савичів, одна гілка якого походила від Сави Прокоповича, воронізького сотника (1669 р.), писаря Генерального військового суду (до 1672 р.), генеральний писаря (1672–1687 рр.), генерального судді (1687–1700 рр.). Його син Семен, писар Генерального військового суду (1701–1706 рр.), генеральний писар (з 1709 р.), у 1723–1725 рр. ув’язнений у Петропавлівській фортеці в Петербурзі у справі гетьмана П. Полуботка, де помер. До іншої гілки належали Сава Савич, лубенський сотник (1671–1672, 1695 рр.), лубенський суддя й обозний (1672, 1675 рр.) і його син Василь, лубенський сотник (1695–1702 рр.) і осавул (1698–1700 рр.), лубенський полковник (1709–1714 рр.) / [www.uk.wikipedia.org/wiki/Савичі_\(рід\)](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Савичі_(рід)) – 21к.
37. Центром цієї сотні було м. Понурниця (нині – с. Понорниця Коропського р-ну Чернігівської обл.), розташоване в кількох км від с. Покошичі. Про старовинну назву цього поселення нагадує р. Понурниця (див.: Чернігівщина... – С. 646).
38. Нині – р. Студеночка, приток Гусинця, у Коропському р-ні Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 785).

39. Нині – село Коропського р-ну Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 639).
40. Нині – село на р. Студениці у кількох км від с. Покошичі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. (див.: Чернігівщина... – С. 785).
41. Маються на увазі походи московських військ і флоту та українських козацьких полків у 1695–1696 рр. на Азов і пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни 1686–1699 рр.
42. Михайло Андрійович Миклашевський, військовий товариш (1671 р.), глухівський городовий отаман (1675 р.), ніжинський полковий осавул (1679–1682 рр.), генеральний хорунжий (1682 р.), генеральний осавул (1683 р.), стародубський полковник (1689–1706 рр.). Загинув під час облоги шведською армією м. Несвіж / www.uk.wikipedia.org/wiki/Миклашевський_Михайло_Андрійович – 22к. Стародубський полк з центром у Стародубі перебував у межах історичної Північної Сіверщини (з 1919 р. – захід Брянської обл. РФ).
43. Центром сотні було м. Погар (нині – місто у Брянській обл. РФ), розташоване на березі р. Судость, притоці Десни. У 1703 р. погарським сотником був Тарас Гаврилович Яременко (1703–1705 рр.) (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
44. Петро Рославець (Рославченко), почепський сотник (1653–1657 рр.), стародубський полковник (1663–1676 рр.), з почепських міщан. Брав участь у змовах проти гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. Намагався відділити Стародубський полк від Гетьманщини й підпорядкувати його Москві як один зі слобідських полків. Зазнав невдачі і 1677 р. бзасуджений Генеральним військовим судом до смерті, але помилуваний гетьманом. Засланий московською владою до Сибіру, де помер / www.uk.wikipedia.org/wiki/Рославець_Петро.
45. Григорій Карпович Коровка-Вольський (Карпенко), батуринський сотник (1669–1672 рр.), генеральний хорунжий (1672–1676 рр.), чигиринський полковник (1677–1678 рр.), стародубський полковник (1678–1681 рр.), київський полковник (1682–1684, 1690 рр.) (див.: *Оглоблін О.* Розділ V. Повстання Петра Іваненка (Петрика) І. Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII століття. – Прим. 7 // Вказ. пр.).
46. Іван Ілліч Скоропадський, стародубський полковник (1706–1708 рр.), гетьман (1708–1722 рр.).
47. Почеп, місто; нині – райцентр Брянської обл. РФ на березі р. Судость, притоці Десни. Лук'ян Рославець як почепський сотник згадується у 1709 р. (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
48. У 1700–х рр. почепським дозорцем був Іван Білозерський (див.: *Павленко С.* Вказ. пр. – С. 554–571).
49. Євстафій (Остап) Панкевич, ропський дозорця (1701 р.), стародубський полковий писар (1708 р.) (див.: *Оглоблін О.* Розділ IV. Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи. І. Господарство. – Прим. 23 // Вказ. пр.).
50. Усь – ріка у Брянській обл. РФ, притока р. Судость, що протікає у Почепському р-ні і на кордоні з Сумською областю впадає у Десну.
51. Устинович, можливо, сучасне с. Устиново Почепського р-ну Брянської обл.